

Тасаввуфнинг тарикат сифатида шаклланиб, муассаса холига келиши билан бирга аста-секин тарикатларга хос баъзи моддий унсурлар юзага келди. Тарикат ахли йигиладиган хонакоҳ ва зовиялар, уларнинг махсус киёфалари, зикр ва самоъ пайтида ишлатиладиган мусика чолгулари шулар жумласидандир. Работ, зовия, хонакоҳ, даргоҳ каби номлар билан аталган жойлар тарикат аъзолари фаолият кўрсатадиган маскан бўлган. Баъзан бу жойлар ўша тарикатнинг номи билан бирга тилга олинади: мавлавийхона, каландархона ва хоказо. Бир тарикатнинг барча масканлари ўша тарикат шайхи жойлашган хонакоҳга қарашли бўлади. Бу жой “пир уйи” ҳам дейилади. Кичикроғи зовия деб аталган. Хонакоҳ ва зовиялар жамиятда тез тарқалиб, нафакат тарикат ахлига, балки оддий халққа ҳам таълим-тарбия, маданият ва иршод хизматини кўрсатадиган ҳар томонлама фаол бир муассасага айланди. Мадрасалар жамиятнинг олий маком—ўзига тўқ тоифасига хизмат қилса, хонакоҳлар кенг халқ оммасининг таълим-тарбия ва иршод ўчоғи сифатида фаолият олиб борган[1].

Жомеъ ва мадрасалардан фарқли ўлароқ, хонакоҳлар содда тарзда қурилган бўлиб, бир ёки икки қаватли бўлган. Агар хонакоҳга назар ташласак, у қуйидаги бўлимлар: самоъхона, макбара, чиллахона, хужралар, дарвишхоналар, саломлашув хонаси, ҳарам, омбор ва ошхона, қахвахона ўчоғи, кафас (муборак кечаларда қелган аёллар ўтирадиган жой) , матраб (самоъ вақтида наът ва илохий қўшиқ айтадиган қуйловчилар ўтирадиган жой)дан иборат бўлган. Саломлашув хонаси шайхнинг жойи, ҳарам эса уйи бўлган.

Айюбийлар ва мамлуклар ҳадис ва фикх илмидан таълим берадиган мадрасалар қуриш билан машҳур бўлганлар ва урушда зарур бўладиган диний ҳамоса (машҳур шеърлар тўплами) ёдлатувчи мадрасалар ҳам қурдирганлар. Бу даврдаги хонакоҳларнинг вазифаларидан бири ғариб мусулмон кишиларга саховат кўрсатиш ва уларнинг огирини енгил қилиш эди. Намозни улар “Байт ал-жамо‘а” деб аталувчи умумий залда ўқир эдилар[2]. Мисрдаги мутасаввифлар ҳар жума куни хонакоҳ ичида намоз ўқимай, шаҳардаги масжидлардан бирига борардилар. Улар кетаётганларида барча одамлар уларни кўргани чиқишарди ҳамда хонакоҳ шайхларининг дуоси ижобат бўлади, деган умидда дуо қилишларини сўрашарди.

Ўрта аср тарихчиси Макризийнинг таъкидлашича, тасаввуф Мисрда XII асрдан бошлаб ривожланган, Салоҳиддин Айюбий биринчи хонакоҳни қурдирган[3]. Шундан сўн

хонакоҳ, работ ва зовиялар кўплаб курила бошлади. Айникса, бахрий мамлук султонлари хукмронлиги даврида уларнинг сони кўпайиб, уларда суфийлар истикомат қилишган.

Давлат арбоблари бу хонакоҳларни куриш билан шайхларнинг эътиборини қозонардилар. Давлат ҳеч қачон хонакоҳ молидан ўз манфаатлари йўлида ишлатмас, шунингдек бошқа йўллар билан фойдаланишга рухсат бермас эди. Тарихдан маълумки, Салоҳиддин Айюбий биринчилардан бўлиб, Мисрдаги “Са‘ид ас-Суадо” хонакоҳини қурдирган. Шундан сўнг мамлук султонлари кўплаб хонакоҳлар қурганлар: энг яхши хонакоҳлардан бири Жамоли маҳалласида жойлашган Рукн ад-дин Байбарс Жаҳонгир Мансурий қурдирган “Байбарсий” хонакоҳидир. Макризийнинг маълумот беришича, у Коҳирадаги энг чиройли ва кенг хонакоҳлардан бири эди. У ердаги дераза халифаликдаги энг катта дераза бўлиб, халифалар шу ерда ўтирардилар[4].

Рукниддин Байбарс 1306 йилда султонлик даражасига эришгунга қадар хонакоҳнинг ёнига ичкарига кириш учун катта работ қурдирган. Унинг ёнида ўзининг дафнига мўлжалланган 1309 йилда битказилган қубба ҳам бор эди.[5]

Байбарс келиб чиқишидан қатъи назар аҷам ва араб ёш, ўрта ёш ва қариялардан иборат 400 та суфийни йиккан[6]. Работда бошпанасиз 100 та фақир, шайх, имом, муаззин, ходим ва эшиқбон бўлган. Шунингдек, хонакоҳда қитоблар ҳазиначиси ёки қутубхона қўриқчиси бор эди. Мамлуклар даврида ҳудди ҳозирдагидек қитобларни сақлаб, бир ёки бир неча ойда қайтариб берадиган ва уларнинг ўз вақтида берилиши ва йўқолмаслигига масъул шахс бўлган[7]. Қутубхонада қитоблар тартиби, қилдланиши бир тизимга қилинган[8].

Қуръон ўқувчи қори ёки воиз яхши овозга ва қироатга эга бўлиши қерак эди. Шунингдек, қотиб ал-ғайба суфийлар йўқлигида хонакоҳ ҳавфсизлигини таъминларди[9].

Хонакоҳларда шақар, шарбат, дори-дармон, шунингдек суфийларни даволаш учун қаҳҳол (қўз табиби), сувларни алмаштириб турувчи вақкод, фаррош, йигиб терувчи, соқий бор эди. Хонакоҳдаги бу қаби вазифалар билан оддий халқдан қиккан ёшлар машғул бўлардилар. Бунинг асосий сабаби яшаш учун бошпана берилгани, иқтисодий зарур ҳожатлари қондирилганида эди.

Диний ҳаётга қелсак, хонакоҳлар ичида ҳар қуни шайх ўз жойида, унинг атрофида суфийлар доира шаклида ўтиришган. Шайх Қуръони қаримдан баъзи сураларни ўқиган, унинг орқасидан суфийлар қайтаришган. Сўнг тиловат, истиғфор ва дуо қилиб йигилишни тугатишган[10]. Қуббадаги пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) ҳадисларига оид дарсларда ўқитувчи, бир неча муҳаддис ва баъзи қорилар иштирок этганлар[11]. Хонакоҳда ошхона бўлиб, ошпаз суфийлар учун овқат тайёрлаган, меъёрида таом ва унга қўшиб нон берилган. Шунингдек, рамазон ойида, Қурбон ҳайити ва ашуро қунларида ҳар йили ағар хонакоҳ шайхи лозим топса, ширинликлар тарқатилган. Қунига икки маҳал овқат, қиш ва ёз фаслларида ёпинчик, ойига ҳар бир суфий учун 20-30 дирхам, ҳар жума қуни қийимларини ювиш учун совун ва шақар берилган. Булар уйланмаган суфийлар учун эди. Уйланганлар хонакоҳда беш вақт намоз ўқишган. Бу ернинг одатига қўра суфий маҳсус жойнамозда ўтирган. Коҳирага одамлар жума қуни “Са‘ид ас-су‘адо” хонакоҳини

кўриш учун келишса, намоз ўқиш учун тўғри шу ерга боришган[12].

Байбарс ўлдирилиб, ҳокимияти тугагач, Амир Носир Муҳаммад ибн Каловун бу хонакоҳни йигирма йилга ёпган, 1325 йилда қайта очилган. 1374 йилда Нил сувининг қамаиши оқибатида хонакоҳдаги иқтисодий аҳвол ёмонлашиб, ҳар бир суфийга бериладиган пул миқдори ойига етти дирҳамдан тўғри келган[13].

Носир Муҳаммад Коҳира чеккасида “Сир ёқут” хонакоҳи[14]ни қурдирган. “Сир ёқут” 100 кишига мўлжалланган бўлиб, Макризийнинг ёзишича, унинг яқинида жума намозини ўқиш учун масжид, ҳаммом ва ошхона мавжуд эди[15].

“Жамолия” хонакоҳи Рашид кўчасида жойлашган мамлуклар давридаги энг нодир хонакоҳлардан бўлиб, уни Амир ‘Ало ад-дин Жамолий 1329 йилда қурдирган ва 1331 йилда вафотидан сўнг шу ерга дафн этилган[16]. Бу ўша вақтдаги мамлуклар томонидан қурилган хонакоҳларнинг энг машҳури бўлган. Бу ерда ханафий мазҳаби толиби илмлари ҳам таълим олганлар.

Муҳаммад ибн Каловун мактаби ёнидаги Му’аззин кўчасида “Зоҳирия” хонакоҳи жойлашган[17]. Уни Султон Зоҳир Барқук 1384 йилда қурдирган, у мадраса деб аталиб, таълим бериш билан бир каторда ибодат учун ҳам мўлжалланган эди. Султон Барқук хонакоҳга кириш учун хонакоҳ шайхи, тўртта мазҳаб толиблари, муҳаддис, илм изловчилар келиши мумкинлиги, аср намозида Қуръони қарим оятларидан ўқиш лозимлиги қаби шартларни қўйган.

Мамлуклар даври хонакоҳларидан яна бири “Ал-Акмар” жомеъси яқинида жойлашган Нуриддин Али ибн Муҳаммад Маҳосин Шарабиший томонидан қурилган “аш-Шарабишия” хонакоҳидир[18].

Амир Окбуга томонидан қурилган “Ал-Азхар” университети яқинидаги “Окбугия” мадрасасининг бир қисми бўлган “Окбуга” хонакоҳи ҳам тасаввуф тарқалишига замин яратган масканлардандир[19].

Хонакоҳлар фақирларнинг бошпанаси бўлиб, унда истикомат қилишнинг ўзига ҳос қонун-қоидалари бўлган. Бу ер маърифат маскани бўлиб суфийликка даъвогар шахс факих ва уламоларнинг имтихонидан ўтиши керак эди[20]. Қайси тарикатга мансублигига қарамай, рабобат ҳар қандай одам кириши мумкин бўлган[21]. Диний ва ҳарбий соҳа вакиллари тасаввуф бирлаштирган.

Мамлуклар султонлиги даврида диний ва адабий мунозара, баҳс ва олимлар орасида фикр алмашиш учун катта шароитлар яратилган. Хонакоҳ, рабобат, зовияларда бўлиб ўтадиган мажлисларда факих, валий ва қозилар ҳам иштирок этишган. Бу мажлислар давомида ҳар бир қатнашувчи ўзларида юзага келган саволлар, адабий ва диний мунозаралар ва муноқашаларга жавоб топардилар[22].

Қохиранинг қок марказида жойлашган, қози Муҳиддин ‘Абд ал-Қодир Ўзбекий томонидан қурилган “аш-Шаъроний” зовияси масжид, 20 та қўзи оқиз талабани ўз ичига

олган 200 га якин суфийси бўлган мадраса, мусофирлар учун бошпана, шунингдек шайх, унинг хотини ва кариндошлари учун яшаш жойидан иборат бўлган. Зовиядан асосий мақсад совға-салом, ҳадя ҳамда турли амалдорлар юборган моддий ёрдамларни бева-бечораларга тарқатишга қаратилганди, шу билан бир қаторда у мурувват истаганларга нажот жойи ҳам эди. Шайх аш-Шаъроний бундай катта муассасани моддий жиҳатдан таъминлашга ёрдам берган. У қундалиқ овқат ва байрамлар ҳамда рамазон қунларида бериладиган таомларни таснифлаб ўтган[23].

Миср мамлуклари даврида хонакоҳ, рабобат ва зовиялар кўп бўлиб, улар тариқат ва мусофирлар учун хизмат қилган. Баъзи шайхлар тамани ёқтирмасдан, кўплари ҳатто шоҳу амирларнинг тухфасини ҳам қабул қилмаганлар. Бироқ, кейинчалик суфийлар илғаридай “луқмаи ҳалол” тамойилини сақлаган ҳолда, саҳоват ва футувват гоёсини ҳам қенг тарғиб қила бошладилар. Бунинг натижасида суфий жамоалари билан сарой аҳли, ер-мулк эгалари ўртасида яқинлик юзага қелди. Энди шайхлар катта-катта тухфаларни ола бошладилар, хонакоҳ, рабобатларга ўтқазилган вақф ерлари, молу мулк кўпайди. Бу ҳол шунга олиб қелдики, бир томондан текин яшашга ўрганган соҳта дарвешларнинг сони кўпайиб, иккинчи томондан муҳтож одамларга ёрдам бериш, маърифат ва маънавиятни ривожлантириш учун имқоният қаралди.

Нижоят, софдил шайхлар тухфа-инъомлар ҳисобига йиғилган маблағ ва ер-мулкни ўзига ҳос ҳайрия жамғармаси деб қараб, диндорлар учун энг зарур жойларга ишлатганлар.

Зухра Арипова,
тарих фанлари номзоди

[1] Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999. – Б.98—99.

[2] Ҳамза ‘Абд ал-Латиф. Ал-Адаб ал-мисрий. – Қоҳира: Мактабат ал-наҳда ал-мисрийа, 1971. – Б. 48-49.

[3] Макризий Такий ад-дин. Қитоб ал-Маво‘из ва-л и‘тибор би зикр ал- хутат ва-л-осор. Ж.4. –Булок: Қастон виит, 1906-1908. – Б.274. (Бундан кейин Макризий. ал- хутат)

[4] Ўша жойда. – Б. 49.

[5] Ўша жойда. – Б. 276.

[6] Ўша жойда, ўша бет.

[7] Амин Муҳаммад Муҳаммад. Ал-авқоф ва-л-хаёт ал-ижтимоийа фий Миср. – Қоҳира: Ал-хай’а ал-мисрийа, 1980. – Б.255-257. (Бундан кейин Амин. Ал-авқоф)

[8] Ас-Субкий, Тоҷ ад-дин. Му‘ийд ан-ни‘ам ва мубийд ан-никам. – Лондон, 1908. – Б. 111.

[9] Амин. Ал-авқоф. – Б.199.

[10] Ўша жойда. – Б.213.

- [11] Макризий. ал-хутат. Ж.4. – Б.276.
- [12] Мохир Су'ад. Масожид Миср. 3 жилдлик.– Кохира: Дор ал-фикр ал-арабийя, 3Жилд. – Б.170. (Бундан кейин: Мохир Су'ад. Масожид Миср.)
- [13] Макризий. ал-хутат. Ж.4. – Б.277.
- [14] Хонакоҳ форсча сўз бўлиб, уй маъносини билдиради. Шарк мамлакатларидан суфий фукаралар бу ерга келганлар. Макризий.Такий ад-дин.Ас-Сулук фий ма'рифа дувал ал-мулук. – Кохира: Дор ал-кутуб ал-мисрийя. Ж.2. – Б. 415.
- [15] Ўша манба. – Б.422.
- [16] У Носир Мухаммаднинг мамлуки бўлиб, Хижозга юборилган. У вазирликнинг бошқарувчиси вазифасида ишлаган.
- [17] Мохир Су'ад. Масожид Миср. – Б.38.
- [18] Макризий. ал-хутат. Ж.4. – Б. 279.
- [19] Макризий. ал-хутат. Ж.4. – Б.225—227.
- [20] Ўша манба. – Б.228.
- [21] Амин. Ал-авкоф. – Б. 219.
- [22] Ўша жойда, ўша бет.
- [23] Тримингэм С. Суфийские ордены в исламе. /Перевод с англ. А.А. Ставиской, под.ред. и предисл. О.Ф.Акимушкина. – М.: Наука, 1989. – Б.181.